

KARAHANLI VE HAREZM TÜRKÇESİ METİNLERİNDE [d] ÜNSÜZÜNÜN ÖTÜMLÜLÜK VE ÖTÜMSÜZLÜK BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Evaluation of the consonant [d] in terms of being voiced and unvoiced in Karakhanid and Khorezm Turkish texts

Banu GÜZELDEREN*

Gazi Türkiyat, Güz 2021/29: 223-245, DOI: 10.34189/gtd.29.011

Öz: Arap harfleriyle Türkçenin yazılmaya başlandığı ilk metinlerden itibaren sızıcı d [d] ünsüzünün özel bir harfle gösterildiği görülmektedir. Arap harfli metinlerdeki [d] ünsüzünün Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemine ait olduğu düşünülen metinlerden sonra kullanımından kalktığı görülür. Araştırmacılar bu ünsüzün telaffuz değeri hakkında fazla bir şey bilmediğimize dikkatleri çekerler. Bu çalışmada ilk önce bugünkü bilgilerimizle Karahanlı Türkçesi veya Harezmi Türkçesi dönemine ait olduğu düşünülen metinlerde sızıcı d ünsüzü ile sona eren fiillere -dl/-l belirli geçmiş zaman eki ve -dAçl/-tAçl ekinin getirildiği örnekler dikkatlere sunulacaktır. Daha sonra, bu örneklerden yola çıkılarak ünsüzün ötümlü veya ötümsüz nitelik taşıdığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sızıcı d, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, ses bilgisi

Abstract: Since the first Turkish texts were written with Arabic letters, it is observed that the fricative d [d] is shown with a special letter. It is further observed that the consonant [d] is no longer used in the texts with Arabic letters after the texts, thought to belong to the Karakhanid and Khorezm Turkish periods. Some researchers emphasize that our current understanding of the pronunciation value of this consonant is (very) limited. This study firstly focuses on identifying the examples of verbs ending with a fricative d consonant with the past tense suffix -dl/-l and the future tense suffix -dAçl/-tAçl in Karakhanid Turkish or Khorezm Turkish period texts. Later, based on these examples, it will be attempted to determine whether the consonant has a voiced or unvoiced quality.

Keywords: Fricative d, Karakhanid Turkish, Khorezm Turkish, phonology

GİRİŞ

Karahanlı Türkçesine ait olduğu düşünülen metinlerde "sızıcı d" ünsüzünün varlığı birkaç şekilde yorumlanmıştır. Bu ünsüz Eski Türkçedeki /d/ ünsüzünün patlayıcı bir ünsüz olmadığını, sızıcı bir ünsüz olduğunu gösteriyor olabilir. Arap alfabesinde hâlihazırda "peltek z" sesini karşılayan bir harfin (ذ) bulunması, Türkçede "sızıcı d" sesini diğer ötümlü /d/ sesinden ayırabilmek için kullanımına olanak sağlamış olabilir. Bir diğer ihtimalse Karahanlı Türkçesinde daha önce sözcük içi ve sözcük sonunda bulunan /d/ sesinin sızıcı d (d̤) ünsüzüne dönüşmesi olabilir¹.

* Arş. Gör. Dr., Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Antalya / TÜRKİYE, banudurgunay@akdeniz.edu.tr, orcid.org/0000-0003-1100-7569, Gönderim Tarihi: 22.01.2021 / Kabul Tarihi: 04.08.2021

¹ Aşağıda genel hatlarıyla ifade edilecek olan söz konusu görüşler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Brockelmann 1954; Johanson 1979; Doerfer 1993; Mansuroğlu 1998a; Mansuroğlu 1998b; Erdal 2004; Ağca 2006; Ağca 2009; Róna-Tás 2013; Ercilasun 2014a.

Karahanlı Türkçesi üzerine yapılan çalışmalarda sözü edilen sızıcılaşma olayının bir neticesi olarak bu dönem metinlerinde [d] ünsüzünün ortaya çıktığı görüşünün yaygın olarak kabul edildiği söylenebilir.

Bugüne kadarki çalışmalarda sızıcı [d] ünsüzünün tarihî Türk dili metinlerinde ötümlü veya ötümsüz oluşu hakkında kesin bir yargıya varılmamıştır. Alana katkı sağlamak amacıyla bu çalışmada Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi metinlerinde [d] ünsüzüyle biten fiillere *-dl/-tl* belirli geçmiş zaman eki ve *-dAçl/-tAçl* ekinin getirildiği örnekler üzerinden, söz konusu ünsüzünün ötümlü veya ötümsüz oluşu tespit edilmeye çalışılacaktır. Metinlerin ait olduğu düşünülen dönemlere göre elde edilen sonuçlar tartışılacaktır. Sonuçta [d] ünsüzünün bu yönüyle Karahanlı Türkçesi ve Harezmi Türkçesi metinleri için ayırt edici bir ölçüt olup olmayacağını üzerinde durulacaktır.

Çalışmaya konu edilen örnekler incelenmeden önce Orhun harfli yazıtların okunuşundan itibaren /d/ ünsüzü ile ilgili tartışmalara bakılmalıdır. Türk dili tarihinin ilk dönemlerinden itibaren /t/ ünsüzünün ötümlü karşılığının /d/ veya /d/ oluşu çokça tartışılmıştır. Orhun Yazıtlarında /d/ ile sızıcı bir sesin ifade edilmiş olabileceği fikrini ilk kez Vilhelm Thomsen ortaya atar ve bu görüş yaygınlaşır (Thomsen 1896'dan aktaran Róna-Tas 2013: 89). Orhun harfli metinlerle ilgili henüz ilk araştırmalarda çift ünsüzlerden \mathfrak{M} (lt veya ld) ile \mathfrak{N} (nt veya nd) işaretlerinin transkripsiyonu tartışılmıştır². Orhun harfli yazıtlarda sözü edilen çift ünsüzlerin hangi durumlarda /t/ ile hangi durumlarda /d/ ile transkribe edileceği meselesinde gelinen nokta /l/, /n/, /r/ ve nadiren /z/ ile sona eren fiil kök ve gövdelerine ötümsüz sıradan /t/ ile başlayan eklerin getirildiği özel durumların açıklanmasını gerektirmiştir. Bu konuya ilk kez S. E. Malov 1951'deki çalışmasında dikkatleri çekmiştir (Ercilasun 2014b: 129). Osman Nedim Tuna, "Bazı İmlâ Geleneği Bunların Metin İncelemelerindeki Önemi ve Orhun Yazıtları'nda Birkaç Açıklama" adlı makalesinde *-daçl/-deçl*, *-dukl/-dükl*, *-dl/-dl*, *-dur/-dür* vb. eklerin bazı istisnalarla birlikte ötümsüzleşmesini fonetik bir ihtiyaca bağlı olarak değerlendirir (1957: 45). Tuna'ya göre bu fonetik ihtiyacı söz konusu ünsüzlerin diş eti ünsüzü olmaları etkilidir (1957: 45). Talat Tekin, *Orhun Türkçesi Grameri*'nde geçmiş zaman ekini ele alırken ötümlü /d/ diş eti ünsüzünün /l/, /n/ ve /r/ ünsüzlerinden sonra ötümsüzleştiğini ifade eder (2003: 182).

Lars Johanson 1979'daki çalışmasında bu durumun diş eti ünsüzleri ile ilgisinden şüphelidir. Johanson, Eski Türkçedeki temel zıtlaşmanın ötümsüz-ötümlü arasında olmadığını, bu zıtlaşmanın gergin-gevşek ve patlayıcı-sızıcı arasında olduğunu düşünür (Johanson 1979'dan aktaran Róna-Tas 2013: 89). Johanson Orhun harflerinden

² Thomsen bu işaretlerin ses değerini fiil köklerine getirilen eklerle birlikte rastlanan durumu da gösterecek şekilde tartışır, sonuçta ötümlü ya da ötümsüz ünsüzlerle mi ifade edilmesi gerektiği yoksa her iki ünsüzü de karşılayan bir sesi mi işaret ettiği sorusunu cevaplamadan henüz mümkün olmadığını belirtir (Thomsen 2011: 64-65). S. E. Malov'dan sonra bu çift ünsüzlerin *lt* ve *nt* olarak transkribe edilmesi genel olarak kabul görmüştür (Ercilasun 2014b: 129).

t¹ ve t²'nin patlayıcı; d¹ ve d²'ninse sızıcı olmasıyla konuya açıklama getirmek ister (1979'dan aktaran Róna-Tas 2013: 89). Buna göre /l/ den sonra gelen /d/ patlayıcı olduğu için /t/ ile gösterilir. András Róna-Tas, Johanson'un sızıcı bir sesin niçin patlayıcı bir sese dönüştüğünü açıklamayan bu ifadesini yetersiz bulur (2013: 90). Róna-Tas'a göre bu, büyük ihtimalle ilk başta patlayıcı olan ötümlü /d/ sesinin daha sonra sızıcılaşmasıyla ilgilidir. /l/, /n/, /r/ den sonra bunun aksinin olmasıyla sürekli ünsüzler olan bu seslerden sonra, /d/'nin patlayıcı özelliğini korumasıyla açıklanabilir (2013: 90).

Marcel Erdal, *A Grammar of Old Turkic*'te diş eti ünsüzlerini değerlendirirken Eski Türkçe'de /t/ ünsüzünün varlığının açık olduğunu söyler (2004: 67). Erdal, Eski Türkçenin bütününde bu harfin ötümlü karşılığının /d/ değil de sızıcı /ḏ/ olduğunu ifade eder (2004: 67-68). Eski Uygur Türkçesinin yazımında kullanılan alfabelerde /t/, /d/ ve /ḏ/ seslerini karşılayacak harflerin bulunup bulunmaması konunun anlaşılması için en temel noktalardandır (2004: 67). Eski Uygur Türkçesi metinlerinin yazımında kullanılan alfabelerden biri olan Brahmi alfabesi üç diş eti ünsüzünün birbirinden ayrılmasında elverişlidir. Erdal'a göre alan üzerinde çalışan Dieter Maue bu konuya açıklık getirmemiştir (2004: 68). Çuvaşçada /l/, /n/ ve /r/ ünsüzlerinden sonra /d/'nin /t/ olduğu görülür. Çuvaşça /t/ iki ünlü arasında zayıf bir patlayıcıdır (2004: 68). Erdal'a göre bu ses olayı muhtemelen Eski Uygur Türkçesinin bir döneminde de söz konusu olmuştur (2004: 68).

Carl Brockelmann, *Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratur-Sprachen Mittelasiens*'te /ḏ/'yi dental ötümlü sızıcı olarak ele alır (1954: 23). Brockelmann konuya yazı sistemleri bakımından yaklaşır. Uygur yazısında sızıcı /ḏ/ ile /d/'nin aynı işaretle gösterildiğini söyler. Brockelmann, *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l Hakayık*'ta düzenli olarak /ḏ/ ile yazılmasına karşılık Necip Asım yayınında hatalı olarak /t/ ile gösterildiğini belirtir (1954: 29).

Mecdut Mansuroğlu, Karahanlı Türkçesinin yazım özellikleriyle ilgili şu tespitlerde bulunur: "*Arap yazısının imlâ sistemi, büyük çapta bütünüyle, sadece Uygur yazı sisteminin bir transliterasyonundan ibarettir: Eski Uygur yazısında yazılmayan ünlü harfler, (burada da) yazılmazlar. [...] İlk defa Karahanlı Türkçesi'nde inkişaf etmiş olan iki ünsüz, yani ḏ ve w, Arap yazısında ḏ ve yeni icad edilmiş ẓ ile verilmişlerdir*" (özgün yazım, 1998a: 136). Mansuroğlu "Eski Osmanlıca" başlıklı makalesinde de [ḏ] ünsüzünü sızıcı diş ünsüzü olarak nitelendirmiştir (1998b: 253).

Erdal, Arap harfli Karahanlı Türkçesi metinlerinde genizsi olmayan dişeti ünsüzlerinin /t/, /d/ ve /ḏ/ olduğunu bunlardan yalnızca /t/'nin ötümsüz olduğunu söyler (2004: 67). Bununla birlikte /t/ ve /d/ patlayıcı, /ḏ/ ise sızıcıdır (2004: 67). *Divânü Lugâti't-Türk*'te aynı sözcüklerin yazımında d~ḏ yazımına rastlanır. Arap harflerinde yalnızca bir nokta ile ayrılan harfler olmalarının etkisi olduğunu düşünen Erdal, buradan hareketle bir yargıya varmamızı sağlayacak bir anlamı olmayacağına işaret eder (2004: 68).

Ahmet Bican Ercilasun, Orhun ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde sızıcı d'nin /d/'den ayrı bir harfle gösterilmediğini söyler (2014a: 343). Ercilasun, "l,n,r'den sonra niçin t?" adlı makalesinde Malov'dan beri tartışılan Orhun Türkçesi metinlerinde +da/+de; -daçı/-deçi; -dı/-di eklerinin /l/, /n/, /r/'den sonra ötümsüzleşmesinin nedenlerini inceler. Sonuçta, bu eklerin kökeninde -(U)t şeklinin bulunduğunu, Orhun Türkçesi döneminde veya daha önce iki ünlü arasında kalan /t/'lerin ötümlüleşmesine karşılık, /l/, /n/, /r/'den sonra herhangi bir ünlüye ihtiyaç duymadan eklerin bağlandığını ifade eder (2014b: 131). Ercilasun, /l/, /n/, /r/ sonrasındaki /t/'lerin de iki ünlü arasında kalmadığı için korunduğunu söyleyerek konuya açıklık getirir (2014b: 131).

Ferruh Ağca "Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi" adını taşıyan doktora tezinde /d/ ünsüzünün yazımını bir ölçüt olarak kabul eder (2006: 197). Ağca çalışmasında Orhun Türkçesi metinlerinde /d/ ile yazılan sözcüklerin 13.-14. yüzyıla ait Manihaist-Budist metinlerde zaman zaman /d/>/y/ değişimine uğradığını da tespit eder (2006: 197). "11-12. Yüzyıllara Ait Manihaist-Budist ve İslamî Türkçe Metinlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Eski Türkçe Kavramı ve Sınırları" adlı makalesinde de zaman zaman görülen ve ileri tarihli metinler için belirleyici olan bu ses değişiminin Harezmi-Altın Ordu ve Eski Oğuz Türkçesi metinlerindeki gelişmeye paralel olduğunu belirtir (2009: 23).

1. KARAHANLI VE HAREZM TÜRKÇESİNE AİT OLDUĞU DÜŞÜNÜLEN METİNLERDE [d] ÜNSÜZÜ

Gülse Sev, Orhun Türkçesi döneminde /l/, /n/, /r/'den sonra /t/ ile başlayan bulunma durumu ekinin Eski Uygur Türkçesi döneminde sistemli bir biçimde olmasa da +tA biçiminde olduğunu söyler (2007: 334-335). Sev'in çalışmasında Karahanlı Türkçesi döneminde ünsüz ile biten kök ve gövdelerden sonra ekin +dA veya +tA olarak eklendiği bilgisi verilirken, seçilen örneklerde ötümsüz ünsüzlerden ve [d]'den sonra /t/, diğer ünsüzlerden sonra /d/ ile eklendiği dikkati çeker (2007: 335). Sev, Karahanlı Türkçesinde ötümsüz ünsüzlerden sonra +tA ekinin gelerek ünsüz uyumunun sağlandığını ve bu uyumun tam olduğunu söylebileceğini belirtir (2007: 339). /l/, /n/, /r/ sonrası görülen ünsüz benzeşmesininse kısmen bulunduğu işaret eder (2007: 339). Mustafa Argunşah ve Gülşen Sağol Yüksekaya'ya göre Karahanlı Türkçesinde belirli geçmiş zaman ekinin ünsüzü çoğunlukla uyuma girer ve ötümsüz ünsüzlerden sonra ٤ /t/, ötümlü ünsüzlerden sonra ٥ /d/ ile yazılır (2013: 72). Ayrıca ٦ [d] ünsüzünden sonra ٧ /t/ ile başlayan eklerin getirilmesi, bu sesin ötümlü olarak algılandığını gösterir (2013: 72).

Kutadgu Bilig nüshaları arasında ötümlü veya ötümsüz sıradan ek alma meseleleri üzerinde Ercilasun'un çıkarımları önemlidir. Buna göre, Uygur harfli Herat Nüshasında (A Nüshası) belirli geçmiş zaman çekiminde d-t yazımı karışıktır (2014c: 125). Bu nüshada ünlülerden sonra ve ötümlü-ötümsüz ünsüz ayırt etmeksizin ek /t/

ile yazılmaktadır (2014c: 126). Ercilasun, A nüshasındaki bu durumu Karahanlılardan önceki telaffuzu yansıtan yazım geleneği ile ilgili olarak değerlendirir (2014c: 126). Ercilasun bu nüshada d'li kullanımların t'li kullanımlara göre oldukça az sayıda olmasını da epeyce ileri bir tarihte Arap harfli bir nüshadan kopya eden müstensih'in Uygur yazım geleneğinden zaman zaman çıkarak kendi devrinin geleneğine uymasıyla ilgili olabileceğini düşünür (2014c: 126). Ercilasun, bu nüshada /p/ ve /g/ ile sona eren fiillerden sonra /d/ li eklerin tercih edildiğini de tespit eder (2014c: 126). Arap harfli B ve C nüshalarındaysa belirli geçmiş zaman ekinin, ünlü ve ötümlü ünsüzlerden sonra /d/, ötümsüz ünsüzlerle biten fiillerden sonra /t/ li olarak kullanıldığını belirtir (2014c: 126). Ercilasun çalışmasında /t/ ve [d] ile biten fiillerle -K-, -sIK-, -sUK- fiil yapım eklerinden sonra geçmiş zaman çekimlerinde düzenli olarak /t/ getirildiğine de dikkati çeker (2014c: 127). Bunların dışında ötümsüz seslerden sonra bile dal (s) kullanıldığını belirtir (2014c: 127). Buradan yola çıkan Ercilasun, telaffuz değeri hakkında bugün tam bir bilgiye sahip olmadığımız [d] sesinin ötümsüz bir ünsüz olduğunun tahmin edilebileceğini söyler (2014c: 127).

Harezmi Türkçesindeyse ünsüz uyumu Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi değildir. Sev, bulunma durumu için, Harezmi Türkçesi döneminde çoğunlukla +dA ekinin kullanıldığı +tA'nın daha nadir olduğu bilgisi verilir (2007: 336). Çalışmasında, Harezmi Türkçesi döneminde ünsüz benzeşmesinin tam olarak var olduğunun söylenemeyeceğini örneklerle gösterir (2007: 340). Aysu Ata, bulunma-ayrılma hâli eki +dA'nın ötümsüz ünsüzlerden sonra +tA şeklinde eklenmesiyle bir uyumun bulunduğunu ancak bu durumun ünsüz uyumunun varlığından söz etmek için yeterli olmadığı görüşündedir (2014: 76-77). Örneklerin aynı metin içinde bile iki farklı şekilde bulunması Ata'ya göre bir ünsüz uyumundan söz edilmesinin mümkün olmadığını göstergesidir (2014: 76-77). Ata çalışmasında, Harezmi Türkçesinde [d] ve /y/ li şekillerin bir arada kullanıldığı bir d-y dönemini örneklendirdiğine dikkatleri çeker (2014: 67). Ata, belirli geçmiş zaman ekindeki /d/ nin ötümsüz ünsüzle sonlanan fiil kök ve gövdelerinden sonra ünsüz benzeşmesiyle /t/ olabildiğini ve *Kıyasü'l Enbiyâ* dışındaki Harezmi Türkçesi eserlerinde bu durumun daha sistemli olduğunu ifade eder (2014: 88). Bütün bu çalışmalardan yola çıkılarak Karahanlı Türkçesindeki oranla Harezmi Türkçesi özelliği gösteren metinlerde ötümlülük veya ötümsüzlük bakımından [d] ünsüzünün daha fazla istisnası bulunduğu düşünülebilir.

2. KARAHANLI VE HAREZM TÜRKÇESİNE AİT OLDUĞU DÜŞÜNÜLEN METİNLERDE [d] İLE BİTEN FİİLLERDEN SONRA ÖTÜMLÜ VEYA ÖTÜMSÜZ SIRADAN ÜNSÜZLERLE EK GETİRİLMESİ

2.1. Kutadgu Bilig³

Ercilasun, *Kutadgu Bilig*'deki (KB) fiiller üzerine yaptığı çalışmada [d] ünsüzünün bu metindeki durumunu değerlendirmiştir. Ercilasun çalışmasında telaffuz değerini tam olarak bilemediğimiz [d] ünsüzünün metindeki örneklerden yola çıkılarak ötümsüz bir ünsüz olduğunun tahmin edilebileceğini söyler (2014c: 127).

Kutadgu Bilig'de (KB 1999⁴: Arat 1999) toplam 87 örnekte bu çalışmaya konu olacak kullanım tespit edilmiştir. İlgili örnekler metinde [d] ünsüzünün istisnasız bir şekilde ötümsüz bir ünsüz olduğunu göstermektedir:

ıdı (KB 1999: 34; 93; 1580; 2137; 3284; 3291; 3404; 3455; 3456; 3471⁵; 3488; 3710; 3968; 4712; 4981; 5033; 5824; 5954; 5958; 5962; 6182; 6632).

ıdıtm (KB 1999: 1116; 1117; 1156; 3202; 3846⁶; 3888; 3908; 3913; 6521⁷; 6527⁸; 6545⁹; 6557¹⁰).

keçti (KB 1999: 519; 575; 5029; 5453; 5799; 5824; 6157; 6224; 6334¹¹).

keğtim (KB 1999: 84¹²).

³ Kutadgu Bilig için KB kısaltması kullanılmıştır. Metin için Arat 1999'dan tıpkıbasımlar için Türk Dil Kurumu'nun yayımladığı Yusuf Has Hacib 2015'ten ve dizin için Arat 1979'dan ve Eker 2015'ten yararlanılmıştır. Bu makalenin yazımı sırasında yüksek lisans tezine erişmemi sağlayan Özge Eker'e teşekkürlerimi sunarım.

⁴ Metinden örnekler incelenirken Arat'ın çalışmasındaki beyit numaraları kullanılmıştır.

⁵ TDK tıpkıbasımlarına göre B nüshasında ىدى "aydı?"; C nüshasında ىت "ıt[t]" yazmaktadır. B 254 ve C 149b'de görülen bu yazımlara konu bakımından uygun birer örnek değildir.

⁶ Arat'ın ifade ettiği üzere (dipnot, 3846) B nüshasında beyitlerin yazımında bir karışıklık olmuştur. Yazmada ىت "ıdıtm" ifadesi bir sonraki beyitte geçmektedir.

⁷ A nüshasında bu beyit bulunmamaktadır.

⁸ A nüshasında bu beyit bulunmamaktadır.

⁹ A nüshasında bu beyit bulunmamaktadır.

¹⁰ A nüshasında bu beyit bulunmamaktadır.

¹¹ A ve B nüshalarında bu beyit bulunmamaktadır.

¹² C nüshasında bu beyit bulunmamaktadır.

koğtı (KB 1999: 622¹³; 755; 1405; 1460¹⁴; 1517¹⁵; 1722; 1773¹⁶; 2017; 3242¹⁷; 3563¹⁸; 3957¹⁹; 4732; 4886; 4986²⁰; 4994; 5267²¹; 5682; 5819; 5839; 6042; 6194; 6288; 6385; 6435²²; 6437²³; 6468²⁴; 6588²⁵; 6592²⁶).

koğtum (KB 1999: 1130; 1354; 1356; 1468; 1470; 6059²⁷; 6506; 6573).

kođtuñ (KB 1999: 3327²⁸; 3441²⁹; 5068; 6242³⁰).

kuğadı (KB 1999: 6424).

küğti (KB 1999: 3287³¹).

muñadı (KB 1999: 489; 1613³²).

2. 2. Dîvânu Luğâti't-Türk³³

Dîvânu Luğâti't-Türk'te (DLT 2014: Ercilasun vd. 2014) de [d] ünsüzü ile biten fiillerden sonra gelen belirli geçmiş zaman eklerinin ötümsüz /t/ ünsüzüyle başladığı görülmektedir. Kâşgarlı Mahmud, belirli geçmiş zaman eki alan fiillerde gerileyici benzeşme sonucunda değişiklikler olduğunu kaydeder. Örneğin aslen "keçti" olan fiilin benzeşmeyle "ketti" biçimini aldığını eserinde ifade eder (DLT 2014: 414/325). Aynı şekilde Kâşgarlı *koğ-* fiilini ele alırken belirli geçmiş zaman çekimini "kotti" olarak gösterir ve aslen "koğtı" olmasına rağmen benzeşmeyle bu hâli aldığı notunu ekler (DLT 2014: 413/325). *kurgat-* fiilinin de belirli geçmiş zaman çekiminde benzeşmeden önce "kurgadı" olduğunu söyler (DLT 2014: 433/338). Kâşgarlı, "yadı" örneğinin de "yağtı" çekimli fiilinin benzeşmeye uğrayarak bu hâli aldığını ifade eder (DLT 2014: 422/331).

¹³ C nüshasında bu beyit bulunmamaktadır. A nüshasında "koytı" şeklindedir.

¹⁴ B ve C nüshalarında bu beyit bulunmamaktadır.

¹⁵ B nüshasında bu beyit Arat'ın numaralandırmasına göre 1517 numaralı beyitten sonra gelir. Yani diğer nüshalardakinden farklı yerde kayıtlıdır. C nüshasında bu beyit bulunmamaktadır.

¹⁶ A nüshasında "koddı" şeklinde kayıtlıdır. Arat, /d/'nin altında Arap harfleriyle /y/nin kayıtlı olduğu bilgisini verir (dipnot, 1773).

¹⁷ A nüshasında bu beyit bulunmamaktadır.

¹⁸ C nüshasında ilgili dize diğerlerinden farklıdır.

¹⁹ A nüshasında ilgili dize diğerlerinden farklıdır.

²⁰ A nüshasında ilgili dize diğerlerinden farklıdır.

²¹ C nüshasında bu beyit bulunmamaktadır.

²² B nüshasında bu beyit bulunmamaktadır.

²³ B nüshasında bu beyit bulunmamaktadır.

²⁴ B nüshasında bu beyit bulunmamaktadır.

²⁵ A ve B nüshalarında bu beyit bulunmamaktadır.

²⁶ A ve B nüshalarında bu beyit bulunmamaktadır.

²⁷ Arat'ın da ifade ettiği üzere (dipnot, 6059) C nüshasında bu beyit Arat'ın numaralandırmasına göre 6060 numaralı beyitten sonra gelir. Yani diğer nüshalardakinden farklı yerde kayıtlıdır.

²⁸ A nüshasında bu beyit bulunmamaktadır.

²⁹ A nüshasında bu beyit bulunmamaktadır.

³⁰ B nüshasında bu beyit bulunmamaktadır.

³¹ A nüshasında bu beyit bulunmamaktadır.

³² B nüshasında "muñadı" şeklinde kayıtlıdır.

³³ *Dîvânu Luğâti't-Türk* DLT kısaltmasıyla gösterilecektir. Metin ve Dizin için Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu 2014'ten yararlanılmıştır.

Dîvânu Luğâti't-Türk'te tüm sözcüklerin belirli geçmiş zamanda çekimlerinin örneklenmesi, [d] sesi ile sona eren fiil kök veya gövdelerinin nasıl eklendiğini göstermek bakımından bu çalışma için oldukça değerli veriler sunar. Metinden tespit edilebilen örnekler şöyledir:

beğti (DLT 2014: 633/529).
 bilgedti (DLT 2014: 434/339).
 buğtı (DLT 2014: 633/529).
 ığtı (DLT 2014: 421/330; 633/529).
 kağtı (DLT 2014: 634/529).
 keçti (DLT 2014: 9/5; 414/325; 634/529).
 koğtı (DLT 2014: 294/248; 413/325; 461/365; 634/529).
 kurğağtı (DLT 2014: 433/338).
 küğti (DLT 2014: 312/257; 634/529).
 sığtı (DLT 2014: 413/325; 585/479; 634/529).
 suğtı (DLT 2014: 172/148; 309/255; 413/324; 439/343; 585/479; 634/529).
 tığtı (DLT 2014: 412/323; 633/529).
 toğtı (DLT 2014: 27/12; 427/334; 552/455; 633/529).
 yağtı (DLT 2014: 12/6; 422/331; 631/527).
 yineğti (DLT 2014: 423/332).
 yoğtı (DLT 2014: 632/527).

Tüm bu örneklerde [d] ile biten fiil kök ve gövdelerinden sonra belirli geçmiş zaman eki *-tl* biçiminde eklenmiştir. *Dîvânu Luğâti't-Türk*'te bunun bir istisnası tespit edilememiştir. Buna rağmen Kâşgarlı ötümsüz seslerden sonra telaffuzun daha güzel olması için geçmiş zamanın /d'/sinin /t/ olması gerektiğini söyler (DLT 2014: 266/234). Ötümsüz olarak belirttiği /p/, /ç/, /k/ harflerinden sonra geçmiş zaman eki geldiğinde t (ت) kullanmanın ve bundan başka harflerle d (د) kullanmanın doğru olduğunu söyler (DLT 2014: 266/234).

Sonuçta *Dîvânu Luğâti't-Türk*'te 36 örnek bu çalışmanın konusuna girmektedir. İlgili örnekler metinde [d] ünsüzünün istisnasız bir şekilde ötümsüz bir ünsüz olduğunu göstermektedir.

2. 3. Atebetü'l Hakayık³⁴

Atebetü'l Hakayık'ın (AH 1992: Arat 1992) eldeki nüshaları, yazılışından yaklaşık üç yüzyıl sonra Arslan Hoca Tarhan tarafından düzenlenmiş nüshasından istinsah edildiği için eserin günümüze ulaşan nüshalarının dilinde Karahanlı Türkçesine ait olduğu düşünülen diğer eserlerden uzaklaşan yönler bulunmaktadır. Müstensihlerin metinde ağırlıklı olarak [d] sesinin akıcılaşarak /y/'ye dönüşümünün etkisinde bir yazımı tercih ettikleri görülmektedir. Arat, bu durumu şöyle yorumlar: "*Arap harfleri*

³⁴ *Atebetü'l Hakayık* AH kısaltmasıyla gösterilecektir. Metin, tıpkıbasım ve dizin için Arat 1992'den yararlanılmıştır.

ile yazılmış olan Ba ve C nüshalarında d yerine geçen t'ler, tabii, yanlıştır. Bunun müstensihlerin metni pek iyi anlamadan veya belki de bu sesin hakikî kıymetini kavramadan yaptıkları nakillerden ileri gelmiş olması pek muhtemeldir" (özgün yazım, 1992: 126).

Reşid Rahmeti Arat'ın edisyon kritikli çalışmasında dizinden tespit edilen örnekler metin üzerinde incelendiğinde, nüshalar arasındaki farklılıklarla birlikte çalışma için ayırt edici hiçbir örneğin [d] ile olmadığı görülür. Bununla birlikte metindeki "ıdma" (AH 1992: 139) ve "keğgölük" (AH 1992: 189) sözcükleri Uygur alfabesine sonradan eklenmiş, müstensihlerce /d/ nin yerine kullanılan harfle yazılmıştır (Arat 1992: 124-125).

ıdđdı (AH 1992: 401): A nüshasında "ıoytı"; B Nüshasında "ıoydı"; C Nüshasında "ıoydı" biçiminde yazılmıştır.

ıdđım (AH 1992: 79): Arat bu örneğin A Nüshasında "ısdım"; B Nüshasında "ittim"; C Nüshasında "it[t]im" biçiminde olduğunu söyler. Dolayısıyla *Atebetü'l Hakayık*'ta, bu çalışmada değerlendirilebilecek bir örnek bulunmamaktadır.

2. 4. Türk ve İslam Eserleri Müzesi 73 numaralı Kur'an Çevirisi³⁵

Türk ve İslam Eserleri Müzesi (TİEM) 73 (TİEM Ünlü: Ünlü 2004, Ünlü 2018, TİEM Kök: Kök 2004) numarada kayıtlı olan Karahanlı Türkçesi dönemi söz varlığı, ses ve şekil özellikleri gösteren bir nüshadır. Kur'an'ın tam bir çevirisi olan eserde [d] ile biten fiil kök ve gövdelerinin belirli geçmiş zaman ile çekimlendiği çok sayıda örnek bulunmaktadır. Bu örneklerde [d] sonrasında ötümsüz /t/ ünsüzü ile belirli geçmiş zamanın çekimlendiği görülmektedir.

ıdıtı (TİEM Kök 2004: 25r/8=002/213; 31r/2=002/247; 54r/2=003/164; 57v/9=004/001; 84r/1=005/031; 133r/2=008/012; 142r/3=009/033; 175v/5=012/031; 189r/5=014/013 vd.³⁶).

ıdıtım (TİEM Kök 2004: 93v/6=005/111; TİEM Ünlü 2004: 382r/2=050/028).

ıdıtımız (TİEM Kök 2004: 14r/8=002/119; 67v/7=004/079; 81v/3=005/12; 89r/5=005/070; 99r/2=006/042; 118v/7=007/065; 120r/4=007/080; 124r/3=007/136; 160r/6=010/075 vd.³⁷).

ıdıtılar (TİEM Kök 2004: 174v/4=012/019).

ıdıtım (TİEM Kök 2004: 41v/3=003/036; TİEM Ünlü 2004: 253r/2=023/100).

³⁵ Türk ve İslam Eserleri Müzesi 73 numaralı nüsha TİEM kısaltmasıyla gösterilecektir. TİEM'in tıpkıbasımı için Suat Ünlü'nün *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Altı Kur'an Tercümesi: Tıpkıbasım Kur'an-ı Kerim Transkribeli Metin* (Cilt: 5-6) başlıklı çalışmasından (Ünlü 2018) yararlanılmıştır. Metnin dizini içinse Abdullah Kök (2004) ve Suat Ünlü'nün (2004) doktora tezlerinden yararlanılmıştır.

³⁶ /t/ ile çekime giren toplam 30 örnek tespit edilmiştir. Diğer örnekleri için bk. TİEM Kök 2004: 387 ve bk. TİEM Ünlü 2004: 449-450.

³⁷ /t/ ile çekime giren toplam 101 örnek tespit edilmiştir. Diğer örnekleri için bk. TİEM Kök 2004: 387 ve bk. TİEM Ünlü 2004: 449-450.

koğtı (TİEM Kök 2004: 3v/4=002/017; 41v/2=003/036; 41v/3=003/036;
 59r/4=004/011; 59r/5=004/011; 59r/9=004/012; 62v/2=004/033; 79r/2=004/176;
 79r/4=004/176; TİEM Ünlü 2004: 369r/3=046/015; 437v/1=082/005).
 koğtımız (TİEM Kök 2004: 98r/2=006/031; 105v/9=006/110; 174r/9=012/017;
 TİEM Ünlü 2004: 269v/3=026/059; 291v/2= 029/035; 302r/2=032/014;
 327v/2=037/078; 327r/7= 037/108; 328v/4=037/119 vd.³⁸).
 koğtınızlar (TİEM Ünlü 2004: 403v/5=059/005).
 kođtuñuz (TİEM Kök 2004: 59v/2=004/012; 59v/4=004/012).
 koğtlar (TİEM Kök 2004: 58v/5=004/007; 58v/5=004/007; 59v/1=004/012;
 117v/4=007/053; 151v/1=009/118; 145v/8=009/067; TİEM Ünlü 2004:
 246r/4=022/058; 320r/9=036/012; 363r/9=044/025) .
 küğti (TİEM Ünlü 2004: 275r/2=027/022).
 uğtlar (TİEM Ünlü 2004: 269v/3=026/060; 374r/3=047/028).
 yegiğti (TİEM Kök 2004: 173r/7=012).
 [d] ile sona eren fiil kök ve gövdelerinden sonra belirli geçmiş zamanın ötümlü
 /d/ ünsüzüyle çekime girdiği tek istisna ile karşılaşılmıştır:
 koğdımız (TİEM Ünlü 2004: 445v/1=094/002).

TİEM 73'te birçok örneği görülen sıfat fiil kökenli *-DAçI* gelecek zaman ekinin, teklik birinci şahıs çekiminde ve çokluk birinci şahıs çekimlerinde rastlanan birer örnekte ötümsüz ünsüzle çekimlendiği görülür. Söz konusu örneklerde ekin *ıđ-* fiiline gelmesi konumuz bakımından önemlidir:

ığtaçı men (TİEM Ünlü 2004: 276v/6=027/035).
 ığtaçlar miz (TİEM Ünlü 2004: 291v/1=029/034).

TİEM 73'te 179 örnek bu çalışmanın konusuna girmektedir. 178 örnek [d] ünsüzünün ötümsüz bir ünsüz olduğunu göstermektedir. Yalnızca bir örnekte (TİEM Ünlü 2004: 445v/1=094/002) ötümlü bir ünsüz gibi çekime girmiştir.

2. 5. Manchester John Rylands Kitaplığı 25-38 Numaralı Kur'an Çevirisi³⁹

Rylands Kur'an çevirisinde (R 2013: Ata 2013) [d] ile biten fiil kök ve gövdeleri belirli geçmiş zaman eki birkaç istisna haricinde her zaman ötümsüzdür.

ığtı (R 2013: 25/17a3=003/154; 26/32a3=004/061; 26/77a3=004/113;
 27/39b2=002/031; 33/74a3=035/027; 36/40a1=043/011; 37/19a3=047/026;
 38/50a1=062/002; 38/44b2=061/009 vd.⁴⁰)

³⁸ /t/ ile çekime giren toplam 13 örnek tespit edilmiştir. Diğer örnekleri için bk. TİEM Kök 2004: 387 ve bk. TİEM Ünlü 2004: 449-450.

³⁹ Rylands Nüshası R kısaltmasıyla gösterilecektir. Metin ve izin için Ata 2013'ten yararlanılmıştır.

⁴⁰ Toplam 20 örnekte görülmektedir. Diğerleri için bk. Ata 2013: 391-392.

ıdıtımız (R 2013: 26/48a1=004/079; 27/26a3=005/012; 28/3b3=007/102; 28/15a1=007/133; 28/39a3=007/162; 30/46b2=016/036; 30/60b1=016/063; 33/9b3=033/045; 34/39b1=037/147 vd.⁴¹)
ıdıtum (R 2013: 36/74a2=043/089)
ıdıtı (R 2013: 26/10a3=004/033; 29/47b2=009/067)
ıdıtımız (R 2013: 34/32a1=037/108; 34/34b1=037/119; 34/36a3=037/129)
ıdıtınızlar (R 2013: 38/20a1=059/005)
ıdıtılar (R 2013: 31/23a2=019/059; 36/80b3=044/023)
ıdıtı (R 2013: 28/50a3=007/176; 32/33b1=028/050)
ıdıtılar (R 2013: 28/34b3=007/176; 33/40a3=034/020; 35/26b1=040/007; 35/46b1=040/038; 37/5b2=047/003; 37/6a1=047/003; 37/12a1=047/014; 37/14b2=047/017; 37/20a1=047/028)
ıdıtı (R 2013: 36/89b3=045=004)

Rylands Nüshasında istisnalar sadece ıd- fiilinde iki örnekte tespit edilmiştir⁴²:

ıddım (R 2013: 37/76b1=050/028)
ıddımız (R 2013: 33/37b2=034/016)

Rylands Nüshasında 69 örnek bu çalışmanın konusuna girmektedir. 67 örnek [d] ünsüzünün ötümsüz bir ünsüz olduğunu göstermektedir. İstisna olduğu düşünülen 2 örnekteyse ötümlü bir ünsüz olarak çekimlenmiştir.

2. 6. Özbekistan İlimler Akademisi Kitaplığı 2008 Numaralı Kur'an Çevirisi⁴³

Özbekistan Nüshasının (Ö 2013: Üşenmez 2013) ait olduğu tarihî Türk dili alanı hakkında bugüne kadar birçok farklı görüş öne sürülmüştür. Ağırlıklı olarak Karahanlı Türkçesi dil özellikleri taşıdığı düşünülmektedir. Nüshanın metnini Türkolojiye kazandırarak dili üzerinde çalışan Emek Üşenmez eserin dilini Müşterek Orta Asya veya Ortak Türkistan Türkçesi olarak adlandırır. Eserin fiilleri üzerine yapılan bir başka çalışmaya göre Hekimoğlu Ali Paşa Camii Nüshası ile Özbekistan nüshaları büyük ölçüde benzerlik göstermekle birlikte Özbekistan nüshasındaki eskicil özellikler, Hekimoğlu nüshasına oranla daha fazladır (Durgunay 2016: 215, Durgunay 2019: 232). Yani eser birçok bakımdan Harezmi Türkçesi özellikleri taşımakla birlikte asıl kopya edildiği metin Karahanlı Türkçesi dil özellikleri taşıyor olabilir. Çalışmaya konu olan [d] ile biten fiil kök ve gövdelerine getirilen belirli geçmiş zaman ekinin birkaç istisna haricinde her zaman ötümsüz olması da bu düşüncüyü desteklemektedir:

ıdtı (Ö 2013: 59b/1=002/213; 74a/4=002/247; 133a/5=003/164; 211a/4=005/031)
ıdtuğ (Ö 2013: 39b/1=002/151; 252a/3=005/012; 200b/2=005/070)

⁴¹ Toplam 26 örnekte görülmektedir. Diğerleri için bk. Ata 2013: 391-392.

⁴² İlgili örnekler yazmaya ulaşamadığı için kontrol edilememiştir.

⁴³ Özbekistan Nüshası Ö kısaltmasıyla gösterilecektir. Metin, dizin ve tıpkıbasım için Üşenmez 2013'ten yararlanılmıştır.

ıdıtı (Ö 2013: 82b/5=002=264; 100a/3=003/036; 146a/3=004/007; 146a/4=004/007;
147b/2=004/011; 157a/2=004/033; 267a/4=004/176)
ıdıtum (Ö 2013: 100a/4=003/036; 240b/2=006/079)
ıdıtınuz (Ö 2013: 148b/2=004/012; 148b/3=004/012; 246a/1=006/094)

Metinde ıd- fiiline bağlı iki istisna tespit edilmiştir:

ıdık (Ö 2013: 29b/2=002/119; 172a/2=004/079).

Özbekistan Nüshasında 21 örnek bu çalışmanın konusuna girmektedir. 19 örnek [d] ünsüzünün ötümsüz bir ünsüz olduğunu göstermektedir. İstisna olduğu düşünülen 2 örnekteyse ötümlü bir ünsüz olarak çekimlenmiştir.

2. 7. Leningrad 332 Numaralı Tefsir (Anonim Tefsir, Orta Asya Tefsiri)⁴⁴

1914 yılında Zeki Velidî Togan tarafından Türkistan'da bulunan Anonim Tefsir (A 2011: Usta 2011) satır arası çevirinin yanı sıra tefsir de içeren eksik bir nüshadır. Eserin dili üzerinde yapılan çalışmalar içerisinde eskicil öğelerle birlikte Çağatay Türkçesi özellikleri taşıyan daha yeni dil malzemelerinin de bulunduğu dikkatleri çekerler (Barthold 1928: 69-74, Togan 1960: 133-160, Eckmann 2014: 250). Metinde düzenli bir ötümlülük ötümsüzlük uyumu bulunmamaktadır. Bununla beraber [d] ünsüzünden sonra belirli geçmiş zaman eki daima ötümlü sıradan ünsüzle eklenmektedir. Bunun tüm ünsüzlerde aynı şekilde görülmediği de eklenmelidir. Mesela /ç/ ünsüzünden sonra hem ötümlü hem de ötümsüz sıradan belirli geçmiş zaman eki metinde tespit edilebilmektedir: keçti (10b/14; 16b/3) ~ keçdi (43a/5; 58b/8) gibi. Metinde ağırlıklı olarak belirli geçmiş zaman ekinin fiil kök veya gövdesinden bağımsız olarak ötümlü sıradan eklendiği dikkati çekmektedir. *Orta Asya Kur'an Tefsiri*'nin dizini bulunmamaktadır. Bununla beraber metin tarandığında [d] ünsüzüyle biten fiillerden sonra düzenli olarak ötümlü sıradan ünsüzle başlayan ek aldığı görülmüştür:

ıddılar (A 2011: 9a/34⁴⁵; 9b/19⁴⁶; 17a/21⁴⁷).

ıddı (A 2011: 9b/18⁴⁸; 21a/7=20/53; 54a/5=51/32; 97b/7=67/13).

ıddımız (A 2011: 12a/10=19/17; 20a/9=20/38; 22b/8=20/77; 24b/10=20/113;
32a/10=21/10; 34b/4=21/50; 41b/4=48/8).

ıddık (A 2011: 54a/8=51/38; 54a/10=51/41; 63a/1=54/27; 63a/4=54/31;
63a/6=54/34; 75a/6=57/25; 75a/10=57/26; 96a/9=66/12; 108a/8=71/1; 114a/1=73/15;
114a/2=73/15).

⁴⁴ Leningrad 332 Numaralı Tefsir A kısaltmasıyla gösterilecektir. Metin ve tıpkıbasım için Usta 2011'den yararlanılmıştır.

⁴⁵ Kıssa-i Ashabu'l Kehf.

⁴⁶ Kıssa-i Ashabu'l Kehf.

⁴⁷ Kıssa.

⁴⁸ Kıssa-i Ashabu'l Kehf.

koğdı (A 2011: 17b/28⁴⁹; 27a/25⁵⁰; 28b/20⁵¹; 29b/4⁵²; 29b/30⁵³).

koğdılar (A 2011: 17a/22⁵⁴).

koğdımız (A 2011: 8a/4=18/99).

Anonim Tefsir'de tespit edilen 32 örnek bu çalışmanın konusuna girmektedir. Bütün bu örnekler [d] ünsüzünün ötümlü bir ünsüz olarak görüldüğüne işaret etmektedir.

2. 8. Nehcü'l Ferâdis⁵⁵

Nehcü'l Ferâdis (NF 2014: Eckmann vd. 2014) için Ata, Harezmi Türkçesinin dil özelliklerinin tespiti için en önemli eserlerdendir, demektedir (Ata 2014: 30). Ata, belirli geçmiş zaman ekindeki /d/'nin ötümsüz ünsüzle sonlanan fiil kök ve gövdelerinden sonra ünsüz benzeşmesiyle /t/ olabildiğini ve *Kıyasü'l Enbiyâ* dışındaki Harezmi Türkçesi eserlerinde bu durumun daha sistemli olduğunu ifade eder (2014: 88). Bununla birlikte [d] ünsüzünden sonra ötümlü veya ötümsüz ünsüzle ek alma bakımından *Nehcü'l-Ferâdis*'te sistemli ve kurallı bir yazım bulunmamaktadır:

ığtı (NF 2014: 120-10; 120-15).

ığtım (NF 2014: 48-16).

keçti (NF 2014: 440-5; 440-6).

koğtum (NF 2014: 84-11).

kođtuñ (NF 2014: 276-9; 422-9).

koğtı (NF 2014: 21-4; 22-17; 95-2; 101-11; 187-5; 220-4; 254-1; 254-8; 260-5; 295-9; 374-1; 403-1; 429-17).

koğtılar (NF 2014: 96-11; 104-12; 203-1; 358-14).

Nehcü'l Ferâdis'te kimi örneklerde ötümlü ünsüzle eklendiği görülür:

ığdı (NF 2014: 13-1; 43-12).

keçdi (NF 2014: 37-7; 70-14).

keğdiler (NF 2014: 24-1; 39-10; 46-16).

koğdı (NF 2014: 50-19; 87-5).

⁴⁹ Kıssa.

⁵⁰ Kıssa.

⁵¹ Kıssa.

⁵² Kıssa.

⁵³ Kıssa.

⁵⁴ Kıssa.

⁵⁵ *Nehcü'l Ferâdis* NF kısaltmasıyla gösterilecektir. Metin ve tıpkıbasım için Semih Tezcan ve Hamza Zülfiyar'ın yayına hazırladığı Janos Eckmann'ın çalışmasından yararlanılmıştır. Eserin dizini için Türk Dil Kurumu tarafından metin ve tıpkıbasımla birlikte yayımlanan, Aysu Ata'nın hazırladığı *Dizin*'den yararlanılmıştır (Eckmann vd. 2014).

Nehcü'l Ferâdis'te 34 örnek bu çalışmanın konusuna girmektedir. 25 örnek [d] ünsüzünün ötümsüz bir ünsüz olduğunu göstermektedir. Geriye kalan 9 örnekteyse ötümlü bir ünsüz gibi çekime girmiştir.

2. 9. Kısasü'l-Enbiyâ⁵⁶

Kısasü'l Enbiyâ'nın (KE 1997a: Ata 1997a) en eski ve dil özelliklerini en iyi yansıtan nüshasının Londra'da British Museum'da bulunan nüsha olduğu düşünülmektedir (Ata 1997a: XIX). Eserin British Museum nüshasını temel alarak yapılan çalışmalar bulunmaktadır (Schinkewitz 1947, Grønbech 1948, Tezcan vd. 1995, Ata 1997a). Temel alınan nüshanın farklı müstensihlerin elinden çıktığı Hendrik Boeschoten ve Van Damme'nin çalışmasından bu yana bilinmektedir (Boeschoten vd. 1986: 177-183).

Ata'nın çalışmasına temel olan yazma nüshada 206v18'den itibaren [d] ünsüzünü ötümsüz ünsüzün takip ettiği tespit edilmiştir. İlgili bölümde müstensihin değiştiği anlaşılmaktadır. Değişen yazı metnin geri kalanından farklıdır ve [d] ünsüzünün ötümlü veya ötümsüz olarak çekime girmesi bakımından metnin geri kalanından daha eski bir yazım geleneğini yansıtmaktadır. 206v18'den önce [d] ile biten fiillere kurallı bir biçimde 143 örnekte ötümlü ünsüzle belirli geçmiş zaman ekinin eklendiği görülmektedir. Ata'nın hazırladığı dizinden yararlanılarak hazırlanan bu bölümdeki tüm örnekler yazmadan kontrol edilmiştir. 206v18'den önce metin tamiri yapılan kimi örneklerde⁵⁷ ötümlü sıradan ek aldığı görülmektedir. Çalışma açısından yanıltıcı sonuçlara neden olduğu için metin tamiri örnekleri konuya dâhil edilmemiştir⁵⁸.

[d] ünsüzünün ötümlü olduğu örnekler şöyledir:

ıddım (KE 1997a: 95v12; 131r9; 131r10; 134v16; 174r17; 134r19).

ıddı (KE 1997a: 5v16; 5v17; 7r8; 10v10; 13v10; 17r2; 25v15⁵⁹; 27r2; 27v2; 28r8; 30r9; 31v11; 31v21; 32r13; 36r9; 36v13; 38r10; 44v3; 45v11; 52v8; 54v10; 55r12; 57r9; 57r15; 62r12; 62v20 vd.⁶⁰).

ıddı erse (KE 1997a: 71v7).

keçdi (KE 1997a: 5v11; 34r1; 79v7; 79v8).

keğdiler (KE 1997a: 13v11; 29v12; 36v4).

koğdı (KE 1997a: 6r5; 15v11; 15v19; 17v19; 17v15; 20v10; 25r7; 25r8; 28r14; 28r18; 28r21; 28v5; 30r21; 32v2; 34r1; 38r4; 38r19; 39r10; 40421; 44v9; 46v17; 48v3; 48v5; 48v7; 49v6; 52v5 vd.⁶¹).

⁵⁶ Kısasü'l-Enbiyâ KE kısaltmasıyla gösterilecektir. Metin, tıpkıbasım ve dizin için Ata 1997a'dan yararlanılmıştır.

⁵⁷ bk. 133v9; 152v13; 160v10.

⁵⁸ Çalışmaya dâhil edilmeyen örnekler şöyledir: ı[đdı] (133v9); ı[đdı] (152v13); ı[đdı] (160v10); ı[đdılar] (225v11); k[odđı] (14v19).

⁵⁹ 25v13'teki "ازتي" yazımı "ığtı" olarak okunmuştur. Metnin geri kalanında ıđ- fiili şöyle yazılmaktadır: ايتى ايئدى

⁶⁰ Toplam 92 örnekte tespit edilmiştir. Diğerleri için bk. Ata 1997b: 254.

⁶¹ Toplam 36 örnekte tespit edilmiştir. Diğerleri için bk. Ata 1997b: 367.

kođduŋ (KE 1997a: 59v2).

koğdumuz (KE 1997a: 71v15).

koğdılar (KE 1997a: 63r20).

koğdı erse (KE 1997a: 25r11).

206v18'deki müstensih değişikliğinden sonra ötümlü bir ünsüz olarak çekime girdiği örnekler istisna kabul edilebilir:

ığdılar (KE 1997a: 225v16).

koğdı (KE 1997a: 231v12; 248v3).

koğdılar (KE 1997a: 224v4).

tığdı (KE 1997a: 226r1).

Kısāsü'l Enbiyā' da [d] ünsüzünün ötümlü olarak görüldüğü toplam 151 örnek tespit edilmiştir. Bunlardan 146'sı 206v18'den öncedir. Kalan 5 örneğe 206v18'den sonraya aittir.

[d] ünsüzünün ötümsüz olduğu örneklerse 206v18'deki müstensih değişikliğinden sonra karşımıza çıkmaktadır. Bunun örnekleri şunlardır:

ığtı (KE 1997a: 221v7; 221v20; 222v13; 222v17; 223r9; 227v3; 228v2; 228v18; 229v18; 230r8, 9, 15, 16, 17; 230v2, 3; 231r7, 9, 10, 13; 232r7, 20 vd.⁶²).

ığtı erse (KE 1997a: 229v7).

ığtılar erse (KE 1997a: 228r8)

ığtım (KE 1997a: 249v8).

koğtı (KE 1997a: 226r15)

koğtılar (KE 1997a: 242v19)

koğtılar erse (KE 1997a: 239r8)

Metinde [d] ünsüzünün ötümsüz olarak görüldüğü toplam 53 örnek tespit edilmiştir. Bunların tamamı 206v18'den sonraya aittir.

Kısāsü'l Enbiyā' da 204 örnek bu çalışmanın konusuna girmektedir. Bunlar arasında 151 örnek [d] ünsüzünün ötümlü bir ünsüz olduğunu göstermektedir. Geriye kalan 53 örnekteyse ötümsüz bir ünsüz olarak çekime girmiştir.

2. 10. Mukaddimetü'l Edeb⁶³

Arapça öğretim amaçlı pratik bir sözlük olan *Mukaddimetü'l Edeb* (ME 2014: Yüce 2014) metninde şu örnekler tespit edilmiştir:

ığdı (ME 2014: 10-8; 41-3; 114-8; 144-7).

ığtı (ME 2014: 28-5; 36-2).

keçdi (ME 2014: 166-1; 235-1).

koğdı (ME 2014: 101-8).

⁶² Toplam 47 örnekte tespit edilmiştir. Diğerleri için bk. Ata 1997b: 254.

⁶³ Mukaddimetü'l Edeb ME kısaltmasıyla gösterilecektir.

koğtı (ME 2014: 101-8).

Mukaddimetü'l Edeb'de 10 örnek bu çalışmanın konusuna girmektedir. İlgili örneklerin 7'si [d] ünsüzünün yazımda ötümlü bir ünsüz olarak düşünüldüğünü göstermektedir. Kalan 3 örnekteyse [d] ünsüzü ötümsüz bir ünsüz olarak düşünülmüştür.

2. 11. Husrev ü Şîrîn⁶⁴

Harezmi Altın Ordu eserleri arasında yer alan *Husrev ü Şîrîn*'de (HŞ 2000: Hacıeminoğlu 2000, Demirci vd. 2014) şu örnekler tespit edilmiştir:

ıddı (HŞ 2000: 719; 835; 1194; 1756; 2672; 3066; 3263).
ıddılar (HŞ 2000: 776).
ıddım (HŞ 2000: 1179).
ıddım (HŞ 2000: 3337).
ıddısa (HŞ 2000: 954).
ıddısañ (HŞ 2000: 1147).
istisnası: ıdtı (HŞ 2000: 4521; 4630).
keçdi (HŞ 2000: 3020).
koğdı (HŞ 2000: 2357).
koğtı (HŞ 2000: 2718).
koğtılar (HŞ 2000: 355)

Husrev ü Şîrîn'de 18 örnek bu çalışmanın alanına girmektedir. İlgili örneklerin 16'sı [d] ünsüzünün ötümlü bir ünsüz olarak düşünüldüğünü göstermektedir. Kalan 2 örnekteyse [d] ünsüzü ötümsüz bir ünsüz olarak düşünülmüştür.

12. Hekimoğlu Ali Paşa Camisi Kur'an Çevirisi⁶⁵

Hekimoğlu Ali Paşa Camisi Kur'an çevirisi (H 1993: Sağol 1993, Sağol 1995, Sağol 1996, Sağol 1999) Harezmi Türkçesini en iyi şekilde yansıtan metinlerden biridir.

ıddı (H 1993: 31a/3=002/213; 37b/8=002/247; 69a/6=003/164; 109a/4=005/031; 185b/4=009/033; 229b/4=012/031; 348a/7=025/041; 348b/7=025/048; 349a/4=025/053; 354a/1=026/053; 415b/9=035/009; 491b/4=048/028; 508b/7=055/019; 529a/8=061/009; 530a/2=062/002; 581a/2=105/003).
ıddımız (H 1993: 272a/7=017/015).
ıddılar (H 1993: 228a/5=012/019).
ıdduğ (H 1993: 17a/6=002/119; 22a/5=002/151; 88a/6=004/079; 106a/7=005/012; 115b/4=005/070; 124a/6=006/006; 128a/8=006/042; 153b/2=007/059;

⁶⁴ Husrev ü Şîrîn HŞ kısaltmasıyla gösterilecektir.

⁶⁵ Hekimoğlu Ali Paşa Camisi nüshası H kısaltmasıyla gösterilecektir. Metin için Sağol 1993; transkripsiyon için Sağol 1996, Sağol 1999; dizin için Sağol 1995'ten yararlanılmıştır. Dizinde yer almayan örnekler metin taranarak tespit edilmiştir.

158b/8=007/103; 1611a/3=007/133; 165b/8=007/162; 208b/9=010/074;
215b/9=011/025; 243b/8=013/30; 245a/7=013/038 vd.⁶⁶).

koğdı (H 1993: 3b/4=02/017; 38a/6=002/248; 42a/2=002/264; 51b/6=003/036;
51b/7=003/036; 76a/3=004/007; 76a/4=004/011; 76b/6=004/011; 77a/3=004/012;
81a/8=004/033; 103a/1=004/176; 103a/2=004/176; 480b/7=046/015; 508b/2=055/10).
koğdular (H 1993: 77a/4=004/012; 474a/5=044/025; 531a/9=062/011).

koğdınız (H 1993: 77a/7=004/012).

Ötümsüz ünsüz olarak çekime girdiği örnekler:

ığtuk (H 1993: 209a/3=010/075; 399b/9=033/009; 404b/3=033/045;
421a/1=036/014).

Hekimoğlu Ali Paşa Camisi Kuran çevirisinde bu çalışmada değerlendirilebilecek 97 örnek tespit edilmiştir. 93 örnekte [d] ünsüzü ötümlü bir ünsüz olarak çekime girerken metindeki örneklerin 4'ünde [d] ünsüzü ötümsüz olarak çekime girmiştir.

13. Meşhed Âsîtân-ı Kuds-i Razavî Kütüphanesi 293 Numaralı Nüsha⁶⁷

Yaşar Şimşek tarafından yayımlanan (M 2019a: Şimşek 2019a, Şimşek 2019b) Meşhed'deki Âsîtân-ı Kuds-i Razavî Kütüphanesi 293 numarada kayıtlı nüsha Harezmi Türkçesi özellikleri taşımakla beraber farklı ağız özelliklerini ifade eden yönüyle dikkat çekicidir. Farklı ağız özelliklerinin bir arada verilmesi dil çalışmaları bakımından çok değerli olsa da metnin yayımlanmasında güçlük yaratabilecek bir etkidir. Şimşek, bu meseleyi metnin yayımında dipnotlar aracılığıyla farklı ağız özelliklerinin kaydedilmesi yöntemiyle çözmüştür.

Metnin farklı ağız özelliklerine birlikte yer vermesine bağlı olarak bu çalışmanın konusu kapsamında tespit edilen örneklerin de kimi zaman ağız özelliklerini yansıtır olabileceği dikkate alınmalıdır:

ığduğ (M 2019a: 82b/2=43/6; 126b/6=48/8; 155b/2=51/38; 171b/7=54/19;
173a/2=54/34; 276b/2=71/1; 286a/5=73/15; 286a/6=73/15).

ığdur- (M 2019a: 196a/3=57/27).

⁶⁶ Toplam 57 örnekte tespit edilmiştir.

⁶⁷ Meşhed Âsîtân-ı Kuds-i Razavî Kütüphanesi 293 Numaralı Nüsha M kısaltmasıyla gösterilecektir. Metin için Şimşek 2019a'dan ve dizin için Şimşek 2019b'den yararlanılmıştır.

ıdı (M 2019a: 49b/1⁶⁸; 51a/4⁶⁹; 65a/13⁷⁰; 65b/9⁷¹; 70b/1=42/15; 76a/4=42/48; 103b/2⁷²; 103b/4⁷³; 112b/12⁷⁴ vd.⁷⁵).

ıdtımız (M 2019a: 45b/2=40/70; 58a/3=41/16; 68b/2=42/7; 69b/5=42/13; 76b/4=42/52; 82b/2=43/6; 87a/4=43/45; 87a/6=43/46; 97a/8⁷⁶; 151a/3⁷⁷; 155b/2=51/38; 168b/7⁷⁸; 171b/7=54/19; 172b/5=54/31; 173a/2=54/34; 195b/3=57/25; 196a/3=57/27; 287b/11⁷⁹).

ıdtuğ (M 2019a: 37b/1=40/23; 46a/7=40/78; 58a/3=41/16; 87a/4=43/45; 87a/6=43/46; 155b/5=51/41; 172b/5=54/31; 195b/3=57/25; 196a/1=57/26).

keçti (M 2019a: 52b/11⁸⁰).

koğdılar (M 2019a: 181b/7⁸¹).

koğdım (M 2019a: 91b/5=43/89).

koğduğ (M 2019a: 155a/7=51/37; 171b/3=54/15).

koğtı (M 2019a: 52a/1⁸²; 65a/3⁸³; 106b/7=46/15; 168b/2⁸⁴; 241b/5⁸⁵; 256b/4⁸⁶; 283b/3⁸⁷; 293b/7=75/13).

koğtılar (M 2019a: 94b/7=44/25; 181b/6⁸⁸; 214a/10⁸⁹; 214b/2⁹⁰; 219a/13⁹¹; 227b/6⁹²; 236a/3=62/11; 320b/12⁹³).

koğtımız (M 2019a: 171b/3=54/15).

koğtuğuz erse (M 2019a: 206a/5=59/5).

yağdı (M 2019a: 303a/5=78).

yağdımız (156a/6=51/48).

⁶⁸ hâ-mîm süresinin tercümesi bu turur tağı hurbîlniñ sözi müsî birle.

⁶⁹ hâ-mîm süresinin tercümesi bu turur tağı hurbîlniñ sözi müsî birle.

⁷⁰ es-secde süresinin tercümesi bu turur.

⁷¹ lût kindlerinin sözi

⁷² el-câsiyye süresinin tercümesi bu turur.

⁷³ el-câsiyye süresinin tercümesi bu turur.

⁷⁴ el-aḥkâf süresinin tercümesi bu turur.

⁷⁵ Toplam 90 örnekte tespit edilmiştir. Bu örneklerin 12 tanesi ayet tercümelerine aittir. Kalan 78 örneğin kısaa veya sure tercümelerinde olduğu tespit edilmiştir. Diğer örnekleri için bk. Şimşek 2019: 215; 313.

⁷⁶ ed-duḥân süresinin tercümesi bu turur.

⁷⁷ kâf süresinin tercümesi bu turur.

⁷⁸ ve'n-necm süresinin tercümesi bu turur.

⁷⁹ el-müzemmil süresinin tercümesi bu turur.

⁸⁰ hâ-mîm süresinin tercümesi bu turur tağı hurbîlniñ sözi müsî birle.

⁸¹ er-raḥmân süresinin tercümesi bu turur.

⁸² hâ-mîm süresinin tercümesi bu turur tağı hurbîlniñ sözi müsî birle.

⁸³ es-secde süresinin tercümesi bu turur.

⁸⁴ ve'n-necm süresinin tercümesi bu turur.

⁸⁵ et-teğâbün süresinin tercümesi bu turur.

⁸⁶ yalavaç kaçavîlerinin sözi

⁸⁷ el-cinn süresinin tercümesi bu turur.

⁸⁸ er-raḥmân süresinin tercümesi bu turur.

⁸⁹ el-ḥaşr süresinin tercümesi bu turur.

⁹⁰ el-ḥaşr süresinin tercümesi bu turur.

⁹¹ el-mümteḥine süresinin tercümesi bu turur.

⁹² yalavaçnıñ beci i kaçavîler birle

⁹³ el-burüc süresinin tercümesi bu turur.

Meşhed Asitân-ı Kuds-i Razavî Kütüphanesi 293 numaralı nüshada bu çalışmada değerlendirilebilecek 151 örnek tespit edilmiştir. 15 örnekte [d] ünsüzü ötümlü bir ünsüz olarak çekime girerken metindeki örneklerin 136'sında [d] ünsüzü ötümsüz olarak çekime girmiştir.

SONUÇ

Çalışmada ilk önce /d/ ünsüzü ile ilgili tartışmalara yer verilmiş arkasından sızıcı d (ḍ) sesinin çıkış yeri ile bu tartışmaların ilgisine değinilmiştir. Bu sesin Eski Türkçe döneminde mevcut olup olmadığı yazıtların bilim dünyasına kazandırılmasından itibaren tartışma konusu olmuştur. Yazıtlarda /t/nin ötümlü karşılığının sızıcı mı yoksa patlayıcı /d/ sesini mi ifade ettiği konusunda farklı görüşler dikkatlere sunulmuştur. Eski Türkçe döneminde kullanılan farklı alfabelerin sınırlılıkları alanda araştırma yapılmasının en büyük engelini oluşturmaktadır. Her bir alfabe doğası gereği farklı sesleri yansıtmak üzere tasarlandığı için kimi yerde dillerde bulunmayan sesleri yansıtabilmekten uzaktır. Arap alfabesi içerdiği ünsüzler bakımından zengin olması nedeniyle /t/nin ötümlü karşılığı /ḍ/ (ḍ) ve /d/ (ḍ) sesleri için farklı alternatifleri barındırır. Alfabedeki bu özellik [d] ünsüzünün gösterilmesini sağlamış olsa da bu durum Arap alfabesinin Türkçenin yazımında kullanıldığı ilk metinlerde "sızıcı d"nin bir ses olayı sonucunda ortaya çıktığı anlamına gelmez.

Ercilasun'un da ifade ettiği gibi "telaffuz değerini bilmediğimiz" (2014c: 127) [d] ünsüzünün ötümlü mü yoksa ötümsüz bir ünsüz mü olduğu meselesi, bu çalışmada ilgili harfin kullanımda olduğu Karahanlı ve Harezmi Türkçesine ait olduğu düşünülen metinler taranarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada Arap harfli metinlerde [d] ünsüzü ile biten fiil kök veya gövdelerine getirilen -dI/-tI ve -dAçI/-tAçI eklerinin ötümlü veya ötümsüz sıradan ünsüze sahip oluşu incelenmiştir. Harezmi Türkçesi dönemine ait olduğu düşünülen metinlerden *Mu'inü'l-Mürîd* ve *Muhabbetname'* de ve Karahanlılar döneminden kalma bir eser olsa da yazma nüshaları ileri tarihli olan *Atebetü'l Hakayık*'ta çalışmaya konu edilebilecek örnek tespit edilememiştir.

Kutadgu Bilig, *Dîvânu Luğâtî't-Türk*, TİEM 73, Rylands Nüshası, Özbekistan Nüshası ve Meşhed 293 numaralı nüshada [d] ünsüzünden sonra düzenli olarak ötümsüz ünsüzle eklerin getirildiği dikkati çekmektedir. Çalışmada da belirtildiği gibi bu metinlerden Meşhed 293 numaralı nüsha ve Özbekistan nüshası hariç Karahanlı Türkçesine ait oldukları düşünülmektedir.

Kutadgu Bilig'de toplam 87 örnekte bu çalışmaya konu olacak kullanım tespit edilmiştir. *Dîvânu Luğâtî't-Türk*'te 36 örnek bulunur. *Kutadgu Bilig*, *Dîvânu Luğâtî't-Türk*'te tespit edilen örnekler [d] ünsüzünün istisnasız bir şekilde ötümsüz bir ünsüz olduğunu göstermektedir. TİEM 73'te 179 örnek bu çalışmanın konusuna girmektedir. 177 örnek [d] ünsüzünün ötümsüz bir ünsüz olduğunu göstermektedir. Yalnızca bir

örnekte (TİEM 445v/1=094/002) ötümlü bir ünsüz olarak değerlendirilmiştir. Rylands Nüshasında tespit edilen 69 örneğin 67'sine göre [d] ünsüzü ötümsüz bir ünsüzdür. İstisna olduğu düşünülen 2 örnekteyse ötümlü bir ünsüz olarak çekimlenmiştir. Özbekistan Nüshasında 21 örnek bu çalışmanın konusuna girmektedir. 19 örnek [d] ünsüzünün ötümsüz bir ünsüz olduğunu göstermektedir. İstisna olduğu düşünülen 2 örnekteyse ötümlü bir ünsüz olarak çekime girmiştir. Meşhed 293 numaralı nüshada bu çalışmada değerlendirilebilecek 151 örnek tespit edilmiştir. 15 örnekte [d] ünsüzü ötümlü bir ünsüz olarak çekime girerken metindeki örneklerin 136'sında [d] ünsüzü ötümsüz olarak çekime girmiştir. Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi ve kimi zaman Çağatay Türkçesi özellikleri gösteren Anonim Tefsir'de tespit edilen 32 örnekte [d] ünsüzünden sonra sürekli olarak ötümlü ünsüz getirilmesi, söz konusu ünsüzün ötümlü olduğuna işaret etmektedir. Harezmi Türkçesi ile Hekimoğlu Nüshasında da tıpkı Anonim Tefsir'de olduğu gibi ötümlü ünsüzle eklerin getirildiği görülmektedir. Hekimoğlu Ali Paşa Camisi Kuran çevirisinde bu çalışmada değerlendirilebilecek 97 örnek tespit edilmiştir. Bunların 93'ünde [d] ünsüzü ötümlü bir ünsüz olarak çekime girerken metindeki örneklerin 4'ünde [d] ünsüzü ötümsüz olarak çekime girmiştir.

Kisāsü'l Enbiyā' da 204 örnek bu çalışmanın konusuna girmektedir. 151 örnekte [d] ünsüzü ötümlü bir ünsüz olarak çekime girmektedir. Geriye kalan 53 örnekteyse ötümsüz bir ünsüz olarak çekime girmiştir. Ata'nın çalışmasına temel olan British Museum nüshasında 206v18'den itibaren [d] ünsüzünü belirli geçmiş zaman ekini ötümsüz ünsüzünün takip ettiği tespit edilmiştir. Yazmanın ilgili bölümünde müstensihinin değiştiği bilinmektedir. Müstensihinin değiştiği bu bölüm, [d] ünsüzünün ötümlü veya ötümsüz olarak çekime girmesi bakımından da metnin geri kalanından farklıdır. *Kisāsü'l Enbiyā'* da [d] ünsüzünün ötümlü olarak görüldüğü toplam 151 örnek tespit edilmiştir. Bunlardan 146'sı 206v18'den öncedir. Kalan 5 örnek 206v18'den sonraya aittir. [d] ünsüzünün ötümsüz olduğu örneklerse 206v18'deki müstensih değişikliğinden sonra karşımıza çıkmaktadır. *Nehcü'l Ferādis*'te 34 örnek bu çalışmanın konusuna girmektedir. 25 örnek [d] ünsüzünün ötümsüz bir ünsüz olduğunu göstermektedir. Geriye kalan 9 örneğe ötümlüdür. Bu bakımdan Harezmi Türkçesine ait olduğu düşünülen diğer metinlerden ayrılmaktadır. *Mukaddimetü'l Edeb*'de 10 örnek bu çalışmanın konusuna girmektedir. İlgili örneklerin 7'si [d] ünsüzünün yazımda ötümlü bir ünsüz olarak düşünüldüğünü göstermektedir. Kalan 3 örnekteyse [d] ünsüzü yazımda ötümsüz bir ünsüz özelliği göstermektedir.

Türk dilinin tarihî metinlerinin yazımından yıllar sonra istinsah edilmiş nüshalarının elimizde bulunması, yani asıl metinlere sahip olmayışımız nedeniyle eserlerin ait oldukları dönem üzerinde kimi zaman farklı görüşler ortaya konmaktadır. Bu çalışmada elde edilen veriler [d] ünsüzü ile biten fiillerden sonra gelen eklerin ötümlü veya ötümsüz sıradan ünsüzlerle yazımının, tarihlendirme çalışmalarında bir ölçüt olarak kabul edilip edilemeyeceği sorusunu akıllara getirmektedir. Söz konusu metinlerin bu çalışmaya konu edilecek örneklere sahip olanlarına göre şu çıkarımlarda bulunmak mümkündür:

1. *Nehcü'l Ferâdis*, Özbekistan nüshası ve farklı ağız özelliklerinin bir arada bulunduğu özel bir metin olan Meşhed 293 numaralı nüsha hariç tutulduğunda, bugünkü bilgilerimizle Karahanlı Türkçesine ait olduğu düşünülen metinlerde [d] ünsüzünün, "ötümsüz" bir ünsüz özelliği gösterdiği; Harezmi Türkçesine ait olduğu düşünülen metinlerdeyse bunun aksine "ötümlü" bir ünsüz özelliği gösterdiği görülmektedir.

2. Yazı dili geleneklere bağlıdır ve konuşma diline göre yavaş değişim gösterir. Harezmi Türkçesine ait olduğu düşünülen metinlerde [d] ünsüzünün "ötümlü" sıradan ek alması konuşma dilinde /y/'ye değişmesinin etkisiyle ilgili olarak düşünülebilir. Bu durumda [d] ünsüzü ile biten söz konusu fiiller yazım geleneğine bağlı olarak korunmuşsa da söyleyişteki özelliğini yitirmiş olabilir. Yazımda geleneğe bağlı olarak [d] ünsüzü ile gösterilen sesin, konuşma dilindeki muhtemel bir /y/ ünsüzünün etkisiyle ötümlü bir ünsüz gibi ek almaya başladığı düşünülebilir. Böylece [d] ünsüzünden sonra ötümsüz sıradan ünsüzle başlayan ek getirilmesi ile - muhtemelen konuşma dilinin etkisiyle- ötümlü sıradan ünsüzle başlayan ek getirilmesi, Türk dilinin tarihî metinlerini dönemlendirmede bir ölçüt olarak kabul edilebilir.

KAYNAKÇA

- AĞCA, Ferruh (2006), *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- AĞCA, Ferruh (2009), "11-12. Yüzyıllara Ait Manihaist-Budist ve İslâmî Türkçe Metinlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Eski Türkçe Kavramı ve Sınırları", *Türk Kültürü*, 2009(1): 1-47.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III: İndeks*, (haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1992), *Atebetü'l Hakayık*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1999), *Kutadgu Bilig I: Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARGUNŞAH, Mustafa ve SAĞOL YÜKSEKAYA, Gülten (2013), *Karahanlıca, Harezmi, Kıpçakça Dersleri*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- ATA, Aysu (1997a), *Kıyasü'l Enbiyâ I: Giriş Metin Tıpkıbasım*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATA, Aysu (1997b), *Kıyasü'l Enbiyâ II: Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATA, Aysu (2013), *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi: Rylands Nüshası, Giriş-Metin- Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATA, Aysu (2014), *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezmi - Altın Ordu Türkçesi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi.
- BARTHOLD, Wilhelm (1928), "Orta Asyada İslâmiyetin İntişar Ettiği Zamana Ait Bir Abide", (çev. Ahmed Cemal Köprülüzade), *Türkiyat Mecmuası*, 1926 (II): 69-74.
- BOESCHOTEN Hendrik, VAN DAMME, Mark (1986), "The Different copyists in the London ms. of the Qisas-i Rabghuzi", *Utrecht Papers on Central Asia Proceedings of the first European Seminar on Central Asian Studies*, (Ed. by M. van Damme; H. Boeschoten), Utrecht: 177-183.

- BROCKELMANN, Carl (1954), *Osttürkische Grammatik Der Islamischen Litteratur-Sprachen Mittelasiens*, Leiden: E. J. Brill.
- DEMİRÇİ, Ümit Özgür ve Sibel KARSLI (2014), *Kutb'un Husrav u Şîrîn'i Dizin*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- DOERFER, Gerhard (1993), *Versuch einer linguistischen Datierung alterer osttürkischer Texte*, Wiesbaden: Harassowitz Verlag.
- DURGUNAY, Banu (2016), *Doğu Türkçesi İlk Kur'an Çevirilerinde Fiil*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya.
- DURGUNAY, Banu (2019), "Doğu Türkçesine Ait İlk Kur'an Çevirilerinin Tarihlendirilmesine Katkıları", *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 25 (Güz): 211-235.
- ECKMANN, János (2014), "Doğu Türkçesinde Bir Kur'an Çevirisi", *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (haz. O. F. Sertkaya), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 254-272.
- ECKMANN, János ve Aysu Ata (2014), *Nehcü'l-Ferâdis: Uştmağların Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu) Mahmûd Bin 'Alî (Birleştirilmiş Baskı)*. (yay. Semih Tezcan ve Hamza Zülfikar), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- EKER, Özge (2015), *Kutadgu Bilig Dizini*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Niğde.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2014a), *Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2014b), "L, N, R'den Sonra Niçin T?". *Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun Makaleler 1: Dil, Destan, Tarih, Edebiyat*, (haz. Ekrem Arıkoğlu), Ankara: Akçağ Yayınları, 129-133.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2014c), *Kutadgu Bilig Grameri: Fiil*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican ve AKKOYUNLU Ziyat (2014), *Dîvânü Lugâti't-Türk*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDAL, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Leiden: Brill.
- GRÖNBECH, Kaare (1948), *Rabguzi, Narrationes de Prophetis, Cod. Mus. Brit. Add, 7851 [Monumenta Linguarum Asiae Maioris 4]*, Kopenhagen.
- HACİEMİNOĞLU, Necmettin (2014), *Kutb'un Husrev ü Şîrîn'i ve Dil Hususiyetleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- JOHANSON, Lars (1979), *Alttürkisch als "dissimilierende Sprache"*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- KÖK, Abdullah (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Çevirisi (TİEM 73 Iv/1-235v/2), Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- MANSUROĞLU, Mecdut (1998a), "Karahanlıca", (çev. Mehmet Akalın), *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- MANSUROĞLU, Mecdut (1998b), "Eski Osmanlıca", (çev. Mehmet Akalın), *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- RÓNA-TÁS, András (2013), *Türkolojiye Giriş*, (çev. İsa Sarı), Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

- SAĞOL, Gülden (1993), *Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'an Translations II: An Inter-Linear Translation of the Qur'an into Khawarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile: Part I: Introduction and Text*, Harvard University.
- SAĞOL, Gülden (1995), *Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'an Translations III: An Inter Linear Translation of the Qur'an into Khawarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile: Part II: Glossary*, Harvard University.
- SAĞOL, Gülden (1996), *Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'an Translations IV: An Inter Linear Translation of the Qur'an into Khawarazm Turkish: Part III: Facsimile of The MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No.2 Section One: 1b-300b*, Harvard University.
- SAĞOL, Gülden (1999), *Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'an Translations IV: An Inter Linear Translation of the Qur'an into Khawarazm Turkish: Part III: Facsimile of the 220 MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No.2 Section Two: 301a-587b9*, Harvard University.
- SCHINKEWITZ, Jakob (1947), "Rabguzi Sentaksı I", (çev. S. Paylı), *Belleten*, III (8-9-10-11): 49-122.
- SEV, Gülsel (2007), *Tarihî Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ŞİMŞEK, Yaşar (2019a), *Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed Nüshası [293. No.], Giriş-Metin-Dizin) 1. Cilt*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ŞİMŞEK, Yaşar (2019b), *Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed Nüshası [293. No.], Giriş-Metin-Dizin) 2. Cilt*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- TEKİN, Talat (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul: Kitap Matbaası.
- TEZCAN, Semih, BOESCHOTEN, Hendrik ve VAN DAMME, Mark (1995), *The Stories of the prophets: Qisas Al-anbiya' Eastern Turkish version, Al Rabghuzi*, Leiden: Brill.
- THOMSEN, Vilhelm (2011), *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, (çev. Vedat Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOGAN, Zeki Velidî (1960), "Londra ve Tahran'daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1959-1960 (II): 133-160.
- TUNA, Osman Nedim (1957), "Bazı İmlâ Gelenekleri Bunların Metin İncelemelerindeki Önemi ve Orhon Yazıtlarında Birkaç Açıklama", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1957: 41-81.
- USTA, Halil İbrahim (2011), *Orta Asya Kur'an Tefsiri*, Ankara: Poyraz Ofset.
- ÜNLÜ, Suat (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Çevirisi (TİEM 73 235v/3-451r/7), Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ÜNLÜ, Suat (2018), *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Altı Kur'an Tercümesi: Tıpkıbasım Kur'an-ı Kerim Transkribeli Metin (Cilt: 5-6)*, Konya: Konya Selçuklu Belediyesi Yayınları.
- ÜŞENMEZ, Emek (2013), *Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası: Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini-Tıpkıbasım*, İstanbul: Akademik Kitaplar.
- YUSUF HAS HACİB (2015), *Kutadgu Bilig (Herat Nüshası, Fergana Nüshası, Mısır Nüshası)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YÜCE, Nuri (2014), *Ebu'l-Kâsım Cârullah Maḥmūd bin 'Omar bin Muḥammed bin Aḥmed Ez-Zamaşarî El-Ḥvârizmî Mukaddimetü'l-Edeb*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.